

IGLESIAS OVEJERO, Ángel (2022). Diccionario de los nombres de persona en el refranero español. Salamanca: Instituto de las Identidades, Diputación de Salamanca; ISBN 978-84-16419-47-0, 680 pp.¹

Sinala David Mingo Pérez na presentación deste dicionario que “os nomes dos lugares, das persoas e das cousas son moito máis que unha convención social. O seu estudo apórtanos coñecemento histórico, cultural e antropolóxico, que nos conecta coas nosas identidades.” E o certo é que, dalgunha maneira, a linguaxe transforma a nosa realidade e isto é quizais aínda máis determinante no que atangue aos nomes propios de persoa. De feito, cabe mencionar que existe toda unha ciencia da adiviñación en torno a isto, a onomancia, que presume de ser capaz de vaticinar o futuro dunha persoa a través da interpretación do seu nome.

Neste aspecto, pode constatarase que o autor deste dicionario foi consciente da importancia dos autóntimos (como el mesmo denomina²) e especialmente da súa relación coa paremioloxía dende os inicios da súa carreira académica, como así o amosa na súa tese “Onomantique: motivation et typification du nom propre (proverbial et populaire en espagnol)” que data do ano 1987. Son, polo tanto, máis de 40 anos adicados ao estudo da onomántica e da paremioloxía españolas.

Centrándonos un pouco máis no tema que nos ocupa, o *Diccionario de los nombres de persona en el refranero español* é, tal e como se explica no propio dicionario, un estudo e inventario das formas nominais integrantes de expresións paremiolóxicas. Así pois, esta obra constitúe un compendio de 253 autóntimos básicos e as súas variacións, o que comprende un total de aproximadamente 3.300 formas nominais extraídas dun amplísimo corpus de paremioloxía española e que aportan unha extensa cantidade de información sobre cada un dos nomes: etimoloxía e orixes, morfoloxía, aparicións históricas e literarias, tiponimia e, por suposto, todas as aparicións dese nome propio e as súas variantes no corpus.

O volume, ademais de contar co propio inventario das formas nominais, está encabezado por unha introdución que xa en si mesma semella un traballo de investigación sobre a onomástica paremiolóxica e que está dividida en dúas grandes partes cos seus respectivos subapartados e seccións, seguida dun práctico glosario cos termos máis relevantes da introdución e o índice de abreviaturas. Na parte final do libro, ademais, atopamos un

¹ Rencensión traducida da orixinal en castelán por Beatriz Pérez Mosquera

² “Esto se manifiesta principalmente en el uso proverbial de los antropónimos de la lengua, que por designar personas, o seres capaces de referirse con ellos a sí mismos o a otros semejantes (en la realidad o la ficción), denominamos autóntimos, término utilizado por el profesor M Molho (“Présentation”, D. Reyre, 1980).” (Iglesias, 2022: 13)

listado das formas nominais que aparecen no volume permitindo así unha busca dos nomes por páxina e unha bibliografía con multitude de fontes e referencias consultadas na obra.

O obxectivo desta obra é, en palabras do propio autor, a “descripción da natureza e función dos nomes propios de persoa empregados na paremioloxía española”, e resulta ser o derradeiro elo da carreira iniciada coa súa tese.

Na introdución, Iglesias Ovejero adianta un dos elementos clave para a constitución do refraneiro e a aparición dos nomes propios neste. Trátase da función lúdica que lle asignan os usuarios ademais da función de exemplaridade e de transmisión de coñecementos. Este emprego lúdico é especialmente interesante pois confírelle un carácter subversivo de maneira que relativiza a modelización das figuras sapienciais (sabios) e exemplares (santos) ademais doutros valores éticos da cultura occidental. En palabras do autor no seu artigo *El árbol paremiológico del doblete Alfonso y Alonso con su polimorfismo* (Iglesias Ovejero, 2020: 72):

A través de una lectura emblemática de los antropónimos se pone de relieve la función lúdica del Refranero. En ella se manifiesta una tendencia compensatoria, en cierto modo subversiva y, en todo caso, niveladora con respecto a la figuración modélica (mítica o épica, moral, sapiencial), al servicio de la función pedagógica y moralizadora. Se reivindica así el derecho de las personas a no ser héroes ni santos ni sabios.

Algúns exemplos desta función lúdica do refraneiro podemos velos na entrada de Pedro, representado tamén como San Pedro: “desnudar a San Pedro / para vestir a San Pablo, / no lo ideara el diablo.” (exemplo 299 da entrada Pedro) ou “San Pedro, como era calvo, / le picaban los mosquitos, / y le decía su madre: / - Ponte el gorro, Periquito (exemplo 325 da entrada de *Pedro*).

Un segundo elemento necesario para comprender esta obra é o concepto de *árbol paremiolóxico*, o cal Iglesias Ovejero xa desenvolve previamente na súa tese. Isto é, se nos imaxinamos unha árbore como a xenealóxica, na que as persoas descenden dos seus antepasados, así se constrúen e van variando os nomes proverbiais en relación ao refraneiro: “porque los “nombres proverbiales” descienden todos del mismo linaje: nacen o renacen y son parte de la lengua, y a la misma remiten como autónimos” (Iglesias Ovejero, 1987: 14).

Na introdución, pois, o autor vai desenvolvendo os fundamentos teóricos e coñecementos necesarios para unha completa comprensión do dicionario e a constitución das súas entradas.

Así, no primeiro dos subapartados da primeira parte da introdución, relativo ás fontes das expresións parémicas, Iglesias Ovejero expón os volumes e obras das que extraeu os refráns para formar o corpus. Estas son as seguintes: dicionarios; recompilacións do refraneiro (divididas en tres períodos: medievais, período clásico e período moderno e tardío); composicións lírico-narrativas da tradición popular ou vulgarizada, dende o Renacemento ata finais do s. XX (divididas en dous períodos: dende a época medieval e clásica e dende o século XVIII); narrativa, anecdotarios e ditos dende finais da Idade Media; e por último, obras literarias de grande relevancia neste aspecto, como son *El*

Quijote, La Celestina ou o *Libro de Buen Amor*, ademais doutras obras de Quevedo, Valle-Inclán ou García Lorca.

O autor comenta tamén que considera pechada a busca dos nomes no refraneiro no século XX por dous motivos: algunhas fontes xa non se ocupan dos nomes propios e o tempo transcorrido non é suficiente como para consolidarse a tradición dos autóntimos no refraneiro.

No segundo subapartado da primeira parte da introdución, titulado “Formas nominales”, Iglesias Ovejero explica o proceso de datación dos nomes proverbiais, como cada época ten as súas preferencias en canto a nomes e a diferenza na frecuencia dalgúns autóntimos respecto a outros ao longo da historia.

É especialmente interesante neste subapartado a explicación do polimorfismo dos nomes propios. No Renacemento, coa eclosión do refraneiro, aumentaron tamén as aparicións de nomes propios nel, o que deu lugar a múltiples variacións dos mesmos. Estas variacións clasifícaaas en “formas básicas”, “formas derivadas”, “formas compuestas” e “formas complejas”, polo que inclúe adxacentes, formas de tratamento e engadidos ou sobrenomes. Desta maneira, na entrada de María inclúese, ademais do hipocorístico Mari, o derivado Mariquita, o composto Mariantonia e o complexo María Antonia, aínda que, segundo sinala Iglesias Ovejero, a diferenza entre composto e complexo non sempre resulta clara.

O subapartado terceiro desta primeira parte da introdución ocúpase do estatuto lingüístico —especialmente da función sintáctica e de substituto— dos nomes de persoa. De acordo con Saussure, todo signo lingüístico ten un significante e un significado e os nomes propios na súa calidade de signos lingüísticos teñen un significado referencial sen que exista unha conceptualización previa máis alá da que aportan os seus semas específicos de *humanidade* e *xénero específico*. Así pois, no plano semántico, os nomes propios sitúanse entre a singularidade do nome común e a xeneralización do pronome anafórico.

En canto a súa función sintáctica, os nomes de persoa presentan similitudes e diferenzas con outros signos referidos a persoas, como os deícticos e a anáfora. Ao igual ca estes, o seu significado está pouco saturado, porén, a súa referencia non depende da situación nin do contexto inmediato. Cos pronomes persoais comparte a capacidade de asumir unha función sintáctica e a de referirse aos axentes da enunciación. Desta maneira os nomes propios, ao igual que os pronomes persoais de 1ª e 2ª persoa de singular, poden referirse ao locutor e ao alocutor da situación comunicativa e esa referencia unívoca tamén se dá en comparación co pronome de 3ª persoa de singular, pero neste caso a univocidade vén dada polo contexto verbal e non pola situación comunicativa na que “el/ela” se refiren á persoa ausente na enunciación.

Por outro lado, a función de substituto dos nomes de persoa no refraneiro está caracterizada maiormente polo seu emprego metonímico da parte polo todo na cal o antropolónimo é representativo da especie humana. Ese carácter tautolóxico vémosto en refráns como os referidos ás diversas consecuencias que pode ter un mesmo tratamento médico en dúas persoas distintas: “Con lo que Juan adolece, Sancho y Domingo sanan”. Destaca o emprego dos autóntimos tradicionais para esta finalidade ademais doutros condicionados pola rima.

Neste subapartado, Iglesias Ovejero tamén destaca a homonimia presente nos nomes de persoa, a cal non acostuma ser problemática pois adoita solucionarse a través de hipocorísticos ou alcumes. Un apunte que consideramos interesante neste subapartado é a importancia das connotacións dos nomes propios en canto ao status social, o cal aínda podemos ver reflectido na actualidade confrontando nomes como Cayetano fronte a Jonathan.

O cuarto subapartado da primeira parte da introdución chámase “Onomancia” e nel vólvese incidir na importancia das connotacións e da semántica dos autóntimos e de como isto cambia a visión que temos dos mesmos. Está dividido en dúas seccións: motivación referencial e motivación icónica.

A primeira sección está relacionada coa evolución da significación dos antropónimos a partir dos referentes reais dos mesmos. Isto é, a partir das figuras culturalmente máis relevantes que portaron estes nomes propios. Así, temos como exemplo o nome de Alejandro asociado en ocasións no refranero á confianza, pois transcendeu a anécdota de que este emperador bebeu dunha copa que se lle advertira como envelenada. Introduce neste subapartado o concepto de *tipónimo*, que se dá coa asociación de determinados nomes propios a elementos referenciais concretos, de maneira que se transforman nun tipo, estereotipo ou arquetipo. Por exemplo, chamarlle á lúa Catalina ou Pepa á Constitución de 1812. Menciónase tamén a aparición dalgúns nomes de pila no refranero en relación coa súa orixe haxiográfica ou histórica e de lenda, como por exemplo San Andrés ou Alfonso el Sabio.

A segunda sección, referente á motivación icónica dos nomes de persoa, está relacionada coa creación e desenvolvemento no refranero a partir da sonoridade, é dicir, a partir do seu simbolismo fonético e a imaxe que se forma deles tendo en conta os fenómenos de repetición: aliteración, rima e paronimia. É especialmente interesante a maneira de condicionar dalgúns sons connotacións positivas ou, con máis frecuencia, negativas dos antropónimos que os conteñen. Así temos, por exemplo, o caso dos nomes de persoa que conteñen vibrantes múltiples e que se ven afectados pola valoración negativa do rotacismo: “Reniego del rey Ramiro”.

No quinto subapartado desta primeira parte da introdución, o autor céntrase na función lúdica dos nomes de persoa no refranero, á que xa se facía mención no inicio, por mor diso chama a esta sección “Ludonimia”. Aquí fálase, por unha banda, da aparición de determinados antropónimos no refranero con xogos de palabras pola repetición dos seus fonemas ou similitude con outras palabras (paronimia), como é o caso de “No siento que me digas Martín, sino por el retintín”. Por outra banda, fálase doutras maneiras de crear ludónimos a partir de, por exemplo, figuras retóricas como o calambur ou retruécano, ou engadíndolles antenomes a outras clases de palabras ou sintagmas, como no caso de Don Dinero.

O sexto e último subapartado desta primeira parte da introdución chámase “Recapitulación”. Nel establécese unha tipoloxía dos autóntimos baseada na análise da imaxe sonora e conceptual dos mesmos, ademais de extraer algunhas conclusións do anteriormente exposto.

A continuación, a segunda parte da introdución explica nunha serie de seccións a estrutura de cada unha das entradas desta árbore paremiolóxica que é o dicionario, e que expoñemos a continuación.

Cada entrada do onomasticón está encabezada polo antropónimo en letra grosa e maíúsculas seguido da abreviatura *aut.* e unha *f.* ou unha *m.* indicando se o autónimo é masculino ou feminino. O contido das entradas mantén sempre a mesma estrutura: definición, morfoloxía, raíces, iconicidade, paremioloxía e tiponimia. Un contido que cobra aínda máis sentido unha vez lida a introdución do dicionario, pois nela explícase a orixe e importancia de cada unha destas seccións.

Así, na sección *definición* de cada entrada desenvólvese, ademais do estatuto lingüístico do autónimo coa referencia de xénero, a etimoloxía máis aceptada de cada nome nos diferentes idiomas que o puideron influír. Por exemplo, na entrada de Magdalena / Madalena ou Malena indícase a súa orixe en *Magdalena* / *Magdalene*, formas etonímicas grecolatinas derivadas do hebreo *Migdal*, que significa “torre”.

Na sección *morfoloxía*, establécese o inventario de formas nominais básicas así como das formas derivadas, as formas compostas e as formas complexas. É dicir, desenvólvese e fállase do polimorfismo do antropónimo en cuestión, o cal está directamente relacionado co exposto previamente no subapartado 2 da primeira parte da introdución. Como exemplo, presentamos a continuación a sección morfolóxica do nome propio Dolores / María:

1. MORF. Es relativamente tardío su arraigo en el refranero. No es componente de paremias comprobadas antes del s. XX en que se menciona *Doña Dolores* como alocutora de *Doña Quejumbres*. Pero tiene una marcada tradicionalidad, sobre todo a través del cancionero popular, tanto con la forma plena, con variación andaluza *Dolore* y eventualmente la combinación compuesta o compleja *María Dolores*, así como con el extraño hipocorístico *Lola* y su diminutivo *Lolita*, cuya formación no ha llamado la atención de los especialistas. Sin duda no debe de ser casual su anclaje en América, especialmente en Cuba. A este propósito, F. Ortiz (1924 Glos.Afron.), además de la posible influencia expresiva (balbuco infantil), relacionó la forma con los esclavos procedentes del Congo en cuyo lenguaje *lolo* y *lwlw* significan ‘madre’ (FGLE: nº 13). Corpus: 13 expres., en su mayoría citas del cancionero.

En terceiro lugar, na sección *raíces* explícase a motivación referencial do nome propio (relacionada co subapartado 4 da primeira parte da introdución) e os textos que deixan pegada na paremioloxía en relación co mesmo. É notable como dende o s. XIX ao s. XX se teñen en conta os medios de comunicación. Poñemos como exemplo a sección *raíces* da entrada de Elena:

2. RAÍCES. Mit. Elena, hija de Zeus y Leda, esposa de Menelao, fue causante involuntaria de la guerra de Troya (Ilion), debido a su rapto por el príncipe Paris, hijo de Príamo, el rey troyano, conforme al relato de la *Ilíada*. Este conflicto trágico fue el resultado del juicio de Paris, aquel singular concurso de belleza entre Hera (reina de los dioses y protectora de la armonía familiar), Atenea (diosa rectora de la inteligencia, la moral, las artes y la guerra) y Afrodita (divinidad del impulso vital, la fecundidad, la belleza, el amor y el placer), en que esta última, para obtener el premio de la manzana dorada (de la discordia), supo

ofrecer a aquel príncipe incauto lo que más podía apetecer: Helena. Hasta los mismos viejos de la ciudad cercada entienden que “los troyanos y los aqueos sufran prolijos males por una mujer como ésta, cuyo rostro tanto se parece al de las diosas inmortales” (Iliada, III). Secuelas de la figura mitológica se conservan en Helena para designar el fuego de Santelmo, con una sola llama (DLE), que los marineros no consideraban señal propicia. En cambio, las llamas múltiples se asociarían con los nombres de sus hermanos Castor y Pólux, los proverbiales modelos de amor fraternal y de amistad, pues Pólux renunció a la inmortalidad para no separarse de su gemelo (Géminis en el Zodíaco). En la historia es personaje importante Flavia Julia Helena, más conocida por santa Helena o Elena (c.250-c.330), madre del emperador Constantino. La hagiografía le atribuye las hazañas de haber encontrado la vera cruz de Jesucristo, las reliquias de los Reyes Magos y las del apóstol Matías. Es hagiónimo empleado por otras mujeres que llegaron a santas, pero al final de la Edad Media la imagen de la nefasta Helena prevalecía sobre otras, de tal modo que, dentro de los referentes míticos, F. Cascales la oponía a Penélope (12). Castillejo había glosado el nombre de una dama homónima en el mismo sentido, contrastando el papel que tuvo el personaje mítico en la ruina de Troya con la piedad de la reina que descubrió la susodicha cruz (10).

Na sección *iconicidade* descríbese a motivación icónica (explicada no subapartado 4 da primeira parte da introdución) vinculada co significante nominal, ademais dos diversos mecanismos parónimos a través dos cales se perciben os atributos tradicionalmente vencellados ao referente que determinan o seu alcance referencial como *tipónimos*. Por exemplo, a *iconicidade* do nome Beltrán é o seguinte:

3. ICON. En los versos octosílabos, este nombre presenta un fonetismo análogo al de Roldán (v.), que, a pesar de la eventual -e paragógica, en el contexto literario original sugiere fúnebres badajadas, acordes con la hecatombe de Roncesvalles, pero en la versión paródica tardía se perciben ecos ruidosos. De igual manera la polvareda, en la evocación plástica, pierde su halo de transposición terrena, en La Dorotea de Lope, en un romance germanesco de Quevedo y en El diablo cojuelo, donde una nube de polvo está a punto de convertir el sol en el “don Beltrán de los planetas” (2). Al margen de su connotación épica o paródica, Beltrán es término rimado de can, atributo emblemático del ámbito doméstico en uno de los refranes más afortunados en la diacronía del refranero: Quien bien quiere a Beltrán, bien quiere a su can (8). No solo por su equilibrada aliteración y paralelismo entre los hemistiquios, así como por su antigüedad probada en la Edad Media y su recurrencia en la literatura clásica (Cervantes y otros), sino por las modificaciones expresivas de su contenido: Quien a Beltrán ama, por él dexa casa y cama (6); modernizado el arcaísmo can por perro y conservando la rima con pan: Quien bien quiere a Beltrán / a su perro le echa pan (7); e incluso expresando el mismo concepto de la transitividad de los afectos mediante una enunciación de sentido contrario: Quien mal quiere a Beltrán [mal quiere a su can] (9). Por último, su moldeada configuración es compatible con la sustitución de Beltrán y can por Pedro y perro, respectivamente, en una reformulación más moderna, aunque ya registrada en la segunda mitad del s. XVII: Quien bien quiere a Pedro, bien quiere a su perro (v. Pedro). Accesoriamente, aquí se confirma el valor de sustitutos nominales de ambos antropónimos, que también tendría Beltrán, pero esta forma parece dudosa (10).

Na sección *paremioloxía* explicase a relación entre o nome propio e os seus portadores na diacronía do refraneiro e a literatura breve tradicionalizada, que se mencionan nas

fontes do corpus (expostas na primeira parte da introdución no subapartado 1), así como a súa vinculación coa literatura e os medios de comunicación. Así, temos o exemplo do nome Beatriz, do que se expón o seguinte:

4. PAREM. Beatriz es nombre de cancionero en dos registros diferentes. En la época moderna prevalece la visión infantil, con la personificación de la golondrina, un ave migratoria cuya llegada se relaciona con la eclosión de la primavera, el renacimiento y el amor. El refrán cantado de la época clásica, si bien vinculaba el nombre con un ave vistosa, respondía a una representación más concreta que, incluso sin caer en la grosería, se prestaba a una interpretación más corpórea, que ilustra bien el apotegma atribuido a un tal Pedro Mero, enamorado que acomodó la copla a su propia situación y apellido, según la Silva de Medrano (10).

A quinta sección de cada entrada, referida á *tiponimia*, reseña a figuración tradicional asociada a cada antropónimo baseándose na súa motivación referencial e icónica e que determina o seu emprego como tipónimo, establecéndose un esbozo de tiposemia. Poñemos como exemplo a tiponimia do nome Lucía:

5. TIP. Presenta una figuración popular en que la motivación hagiográfica no se confunde con la evocación del entorno doméstico, donde el autónimo refleja los habituales tópicos de la misoginia, con una imagen algo negativa y caprichosa ofrecida en tonalidad humorística. Santa Lucía: ‘la patrona celestial de la vista’, invocada o exigida. // Lucía: 1. Perf. soc.: ‘la vecina y comadre desfavorecida’. // 2. Perf. domést. ‘la esposa violenta, o agredida’, ‘la barragana, o criada’. // 3. Perf. físico: ‘la mujer defectuosa, torcida, de mala vista o alucinada’, ‘descuidada, desaliñada’. // 4. Perf. moral: ‘la mujer viciosa: perezosa, borracha, o extravagante’. // 5. Pronom. ‘cualquier mujer’. // Homólogos: *Mari García, Marina, Marta, Mencía*.

No remate de cada unha das entradas preséntanse, numerados, todos os exemplos do corpus nos que aparecen eses nomes de persoa, clasificados nas súas formas básicas, formas derivadas, formas compostas e formas complexas, no caso de que teñan todas esas variantes.

Finalmente, pódese observar na obra a disparidade do número de páxinas dos diferentes nomes, de maneira que os tres con máis ocorrencias no corpus, Pedro, Juan e María (que forman parte dos chamados “nomes tradicionais”) ocupan 51, 35 e 38 páxinas respectivamente, fronte a, por exemplo, Benito, con soamente 3.

Isto amosa, unha vez máis, o profundo interese de Iglesias Ovejero polo estudo da onomástica na súa intersección coa paremioloxía, pois moitos destes nomes como os tres primeiramente mencionados foran xa obxecto de análise en artigos previos do autor.

En definitiva, Iglesias Ovejero amosa no *Diccionario de los nombres de persona en el refranero español* un traballo maxistral de documentación, investigación, desenvolvemento e estudo dos nomes de persoa na paremioloxía española, o que constitúe unha obra sen precedentes que pode ser de grande interese tanto para persoas que se achegan con curiosidade ás disciplinas da onomástica e a paremioloxía como para os estudosos da lingua que contan unha bagaxe sobre a materia.

Referencias bibliográficas:

- Iglesias Ovejero, A. (2020). *El árbol paremiológico del doblote Alfonso y Alonso con su polimorfismo*. *Revista de Filología Románica*, 37, 69–80. <https://doi.org/10.5209/rfm.71877>
- Iglesias Ovejero, A. (1987). *Onomantique: motivation et typification du nom propre (proverbial et populaire) en espagnol*. [Thèse de Doctorat d'État: Paris IV-Sorbonne] en Academia.edu. <https://n9.cl/sz565>

Beatriz Pérez Mosquera

Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

<https://orcid.org/0009-0003-6280-3087>

bepermos@gmail.com / bpermos2@cirp.gal